

BIBLIOTEKI KLASZTORÓW ŚLONIMSKICH W ŚWIEŁLE ZACHOWANYCH INWENTARZY

Zakony męskie i żeńskie działające na terenie Rzeczypospolitej po kryzysie okresu reformacji weszły w nową fazę rozwoju w drugiej połowie XVI w. po Soborze Trydenckim. Znaczący przyrost liczby placówek trwał aż do rozbiorów. Około pierwszego rozbioru zakony osiągnęły szczyt rozwoju liczebnego¹. Przed 1772 r. na terenie Rzeczypospolitej i Śląska działało 30 zakonów męskich i 17 żeńskich². W tym samym czasie jednak rozpoczął się także ich okres schyłkowy, zainicjowany kasatą jezuitów w 1773 r., a zakończony dziewiętnastowiecznymi kasatami (z wyjątkiem Galicji)³.

Na przestrzeni XVII w. w widoczny sposób wzrosła ilość placówek zakonnych na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Potwierdzeniem organizacyjnym rozwoju ilościowego było tworzenie przez poszczególne zakony prowincji rusko-litewskich, choć z natury rzeczy prowincje nie były jednostkami o charakterze terytorialnym. Około 1772 r. placówki zakonów męskich były najliczniejsze w diecezji wileńskiej, z kolei żeńskie, rozwijały się tutaj w znacznie mniejszej skali⁴. Istotnymi ośrodkami monastycznymi poza Wilnem, były Grodno, Mińsk, Kowno, Nieświerz, Nowogródek i Słonim.

Ten ostatni właśnie, znany przede wszystkim ze względu na Michała Ogińskiego, czy tragiczne losy jego żydowskich mieszkańców

¹ S. L i t a k, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996, s. 82.

² P. P. G a c h, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska*, Lublin 1984, s. 15–16. Zakonów żeńskich na Śląsku w poł. XVIII w. było 19.

³ Tamże, s. 199–200.

⁴ S. L i t a k: *Kościół łaciński...*, s. 90, 92.

w czasie ostatniej wojny, okazuje się być także interesującym skupiskiem kilku obserwancji zakonnych.

Słonim nad Szczorsą, wzmiankowany już w XI w., w 1276 r. został przyłączony do Litwy (w 1290 r. stolica księstwa)⁵. W 1500 r. nabył prawa miejskie i został siedzibą powiatu, od 1569 r. miejscem sądów ziemskich. W latach 1631–1685 odbywały się tu sejmiki generalne, z kolei w okresie 1795–1796 był stolicą guberni, a od 1796 r. powiatu. W drugiej połowie XVIII w. nabiera znaczenia jako rezydencja Michała Ogińskiego. Warto podkreślić, że od XVII w. Słonim był dużym skupiskiem Żydów, na przełomie XIX–XX w. stanowili oni ponad 70% mieszkańców miasta. Najstarszy znany słonimski kościół katolicki to parafia św. Andrzeja fundowana przez Aleksandra Jagiellończyka w 1493 r. Jego budynek w kształcie z drugiej połowy XVIII w. jest zresztą zachowany do dzisiaj.

Powszechnie wiadomo, że zakony pełniły zawsze różnorodne funkcje religijne, społeczne i oświatowe. Po pierwsze kościoły zakonne były często kościołami parafialnymi (duchowieństwo zakonne przewyższało tu świeckie), po drugie zajmowały się działalnością szkolną. Podstawowy system szkolny w XVI–XVIII był oparty właśnie na kolegiach zakonnych⁶. W organizowaniu szkół powiatowych przodowały zakony męskie. Klasztory żeńskie skupiały się na funkcjach dydaktyczno-wychowawczych i charytatywnych.

W Słonimiu znalazły się placówki reprezentujące różne zakonne grupy typologiczne: mnichów, kanoników regularnych, zakonów żebraczych i kleryków regularnych. Na dobre zagościły tu klasztory bernardynów, kanoników regularnych i dominikanów, a z żeńskich bernardynek i benedyktynek. Wszystkie wymienione pochodziły z siedemnastowiecznych fundacji magnackich i szlacheckich. W Słonimiu mieli też swój klasztor jezuiti, aktywnie od 1608 r. tworzący prowincję litewską. Jak wiadomo na ziemiach zaboru rosyjskiego Katarzyna II nie pozwoliła na realizację kasacyjnego breve papieskiego z 1773 r., a do ich wydalenia doszło dopiero w 1820 r. Jak dotąd nie udało się odnaleźć materiałów dotyczących tej placówki, wiadomo jedynie, że klasztoru nie było już na początku XIX w., a pozostałe zabudowania przejął klasztor kanoników regularnych umieszczając

⁵ A. D y c z k o w s k i, *Słonim. historia i zabytki*, Warszawa 1992.

⁶ S. L i t a k, *Kościół łaciński*, s. 82.

tam prowadzoną przez siebie szkołę powiatową⁷. Przed pierwszym rozbiorem w Słonimiu miały też klasztor klaryski, ale podobnie jak dom jezuitski został on zamknięty na przełomie XVIII–XIX wieku⁸.

W 1804 r. w Słonimiu działało pięć klasztorów: bernardynów, kanoników regularnych laterańskich, dominikanów, benedyktynek, bernardynek⁹, z czasem dołączyła do tej grupy jeszcze jedna obserwacja żeńska – mariawitki.

Do najliczniejszych w Wielkim Księstwie Litewskim należał klasztor bernardynów (Ordo Fratrum Minorum de Observantia). Ich słonimski dom ufundowali w 1630 r. Andrzej i Katarzyna Radwanowie¹⁰. W XVII w. zresztą zakon osiągnął szczyt rozwoju, także w Prowincji Litewskiej św. Kazimierza¹¹. Bernardyński kościół św. Trójcy, wybudowany w latach 1639–1645 murowany budynek zachował się do dzisiaj (obecnie cerkiew).

Najstarsze informacje o bibliotece bernardynów słonimskich¹² pochodzą z roku 1787¹³. Zachowało się kilka spisów inwentarzowych jej

⁷ W 1802 r. kanonicy otrzymali kościół pojezuicki na urządzenie w nim szkoły, w 1809 r. podjęli się organizacji ogrodu botanicznego i w tej sprawie korespondowali z rektorem Uniwersytetu Janem Śniadeckim. Zob. BUW F4 32591–32600 (A–1029).

⁸ S. L i t a k, *Kościół łaciński*, s. 536.

⁹ LPAH 694–1–4008 Akty wizytacji diecezji wileńskiej 1797–1804, k. 155.

¹⁰ LPAH 694–1–3733 Wizyty Kościołów Diecezji Wileńskiej za rok 1828, k. 40.

¹¹ M. P i r o ż y Ń s k i, *Kościół, Zakony męskie w Polsce*. Lublin 1937, s. 87.

¹² Wspominali o niej F. R a d z i s z e w s k i, *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych [...] w Królestwie Polskim, Galicji, Wielkim Księstwie Poznańskim i zachodnich guberniach państwa rosyjskiego*, Kraków 1875; E. T y s z k i e w i c z, *Wiadomość historyczna o zgromadzeniach i fundacjach męskich i żeńskich rzymskokatolickich klasztorów w diecezji wileńskiej*. „TeKa Wileńska” 1857 nr 1, s. 231–276; S. B a r ą c z, *Pamiętnik zakonu WW. OO. Bernardynów w Polsce*. Lwów 1874; *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915*. Materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych. Oprac. P. K u b i c k i, cz. 2: *Dawna Litwa i Białoruś*, t. 4: *Niszczenie przez rząd rosyjski katolickich kościołów, kaplic, klasztorów [...] bibliotek [...]*. Domówienie i zestawienie. Sandomierz 1938; J. K u r c z e w s k i, *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa diecezji wileńskiej oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych*. Wilno 1912; *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*. pod red. H. E. W y c z a w s k i e g o, Kalwaria Zebrzydowska 1985. Zob. M. P i d ł y p c z a k – M a j e r o w i c z, *Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII–XIII w.* Wrocław 1996, s. 145. Autorka stwierdza

zawartości zamieszczanych w dekretach wizytacyjnych, z lat: 1798¹⁴, 1804¹⁵, 1816¹⁶, 1820¹⁷, 1821¹⁸ i 1822¹⁹. W 1816 r. w wizytacji napisało: „Podług inwentarza choć w niewielkiej liczbie ksiąg Zostaje w dobrym porządku, pod zawiadywaniem X. Hypolita Turowicza kaznodzieji tego Konwentu” (według rejestru z 1793 r.)²⁰. Już w 1820 r.

proweniencji bernardynów słonimskich w Bibliotece Jagiellońskiej. Notuje je także N. Fe i g e l m a n a s: *Lietuvos inkunabulai*. Vilnius 1975, poz. 31.

¹³ BANLWil. F18–133 Regestra Bibliothecae C[onve]ntus Slonimensis Secundum Materiarum, de quibus Libri tractant, ordinem Alphabetice conscripta Anno 1787, 69 k.; F18–166 Regestra Bibliothecae Conventus Slonimensis secundum Materiarum, de quibus Libri tractant, ordinem, Alphabetice Conscripta Anno 1787, 46 k. „Libri ad usum Scholarum Parochialium A[nn]o 1790 comparati” [9 dzieł]. Zob. U. P a s z k i e w i c z, *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1510–1939)*. Warszawa 1998, s. 146–147.

¹⁴ BUW F3–148, 137 k.+22 k. + 113 s. +72 k. [1.] Catalogus Librorum Bibliothecae Conventus Slonimensis patrum Ordinis Minorum Observantium. Moderantem Almam Provinciam Lithuanam A[d]modum R[everendi] P[atris] Dominico Eydimt Lectorem Iubilato, Ejusq[uae] Iussu per R[at]rem Leonem Trocki Lectorem [...] cum dispositione Librorum in suis Armarijs Anno 1798 Descriptus [2.] Regestra Bibliothecae [!] Conventus Slonimensis P[at]rum Bernardinorum diebus Maij Anno 1822 Conscripta [3.] Reestr knigam Duchovnago soderżanija, okazavšimi v biblioteke uprazdennago v g[orode] Slonime monastyrja Bernardinov [po roku 1845] [4.] Reestr knigam svetskago soderżanija, okazavšimi v biblioteke uprazdennago v g[orode] Slonime monastirja Bernardinov [1127 dz. w 1622 tomach].

¹⁵ BUW F 57–B53–1043 Inwentarz Kościoła i Klasztoru oraz Sum Legacyjnych XX. Bernardynów Konwentu Słonimskiego 1804, k. 8–14. Zob. U. P a s z k i e w i c z, *Inwentarze i katalogi z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku. Supplement 1*. Warszawa 2000, s. 186.

¹⁶ BUW F4 35510 (A–2142) Akt wizyty Jeneralney Słonimskiego Bernardyńskiego Klasztoru Miesiąca Apryla 5 Dnia 1816 Roku.

¹⁷ LPAH 694–1–4021 Wizyta Całego Funduszu Kościoła i Klasztoru Słonimskiego Zakonu Bernardyńskiego 1820, k. 330–341v.

¹⁸ BUW F4–35353 (A–2110), k. 60–75r. Wizyta całego Funduszu Kościoła i Klasztoru Słonimskiego Zakonu Bernardyńskiego Prowincji Litewskiej w Dyecezyi Wileńskiej, w Guberni Grodzieńskiej, w Mieście Słonimie, w P[owie]cie i Dekanacie Słonimskim położonego za Rok 1821 skutkiem Ukazu Wileńskiego–Rzymsko–Katolickiego Konsystorza, Oddziału Rządowego za N[umerem] 1518 Dnia 31 M[iesiąca] Julii danego Sporządzona, k. 71v–73v.

¹⁹ BUW F4–35378 (A–2112), Regestra Biblio[h]ecae Conventus Slonimensis Patrum Bernardinorum Diebus Maij Anno 1822 Conscripta, k. 100–118.

²⁰ AH Petersburg F 822–12–3765 Akt wizyty Słonimskiego Bernardyńskiego klasztoru 1816, k. 9–11.

w klasztorze zgromadzono 948 ksiązek, były to głównie kazania polskie, prace teologiczne, filozoficzne, retoryczne i historyczne.

Największy przyrost księgozbioru miał miejsce w końcu lat dwudziestych i trzydziestych XIX w. Bernardyni mieli wtedy liczną obsadę i prowadzili w klasztorze szkołę²¹. W 1822 r. księgozbiór osiągnął liczbę 1766 dzieł (oraz wykaz 17 ksiązek przechowywanych w zakrystii kościoła)²², a w 1830 r. 1858 pozycji²³. Z zachowanego inwentarza wynika, że zbiory bernardynów były dość stare, a tematycznie ukierunkowane na prace kaznodziejskie ascetyczne, retorykę i filozofię. W tym też czasie bibliotekę słonimską wzbogaciły książki przekazane z klasztoru w Brześciu. W osiem lat później, podczas wizytacji prowincjała litewsko-ruskiego w roku 1838 w klasztorze znajdowało się już 2177 dzieł²⁴. W dekrete wizytacyjnym oprócz 75 ksiązek wykorzystywanych bezpośrednio przy spełnianiu obowiązków liturgicznych znalazł się również opis biblioteki. Wśród „ksiąg kościelnych obrządkowych” odnotowano przede wszystkim: antyfonarze, psalterze, brewiarze, agendy i mszały (w tym 1 „Mszał Ruski”). W bibliotece zaś głównie dzieła filozoficzne, polskie i łacińskie książki kaznodziejskie, ascetyczne, historyczne, komentarze Pisma Świętego, prace z zakresu retoryki i gramatyki, poezję i pisma polityczne (1386 poz.). Do spisu dołączono również 67 „Ksiąg Regestrow i Akt Wizyt Prowincjalnych”²⁵. Osobno umieszczono wykaz „Ksiąg z Biblioteki Brzeskiej przybyłych do Słonimskiej”, wśród opisanych tu 791 ksiązek najliczniejsze grupy stanowiły polskie i łacińskie pisma ascetycz-

²¹ W 1828 r. 8 kapłanów, 3 kleryków i 5 braci; 1 lektor uczy logiki, kosmologii, psychologii i teologii moralnej. Zob. LPAH 694–1–3664 Wypisy z wizyty Dekanatu Słonimskiego przez X. Chlewińskiego odprawionej, k. 22v

²² BUW F4–35379 (A–2112) Opisanie Sprzętów Kościelnych i Zakrystyjnych oraz dobytku domowego XX. Bernardynów Słonimskich R[ok]u 1822, k. 12–127v.

²³ AH Petersburg F 822–12–2982 Registr wizyt generalnych Kościołow y Klasztorow Zakonnikow Dyecezyi Wileńskiej, w 1830 roku odbytych, k. 595–622; biblioteka k. 621v–622.

²⁴ BUW F4–35519 (A–2150) Wizyta Jeneralna całego Funduszu Kościoła i Klasztoru Bernardyńskiego prowincji Litewskiej w Dyecezyi Wileńskiej, w Guberni Grodzieńskiej, w Powiecie Słonimskim, przez [...] JX. Cypriana Wiszniewskiego, czasu Kononieczney Wizyty odprawiona, i we dwóch Exemplarzach opisana [roku] 1838, k. 9v, 21v.

²⁵ Tamże, k. 21v–23.

ne oraz teologiczne²⁶. Po roku 1845 księgozbiór zmniejszył się do 1734 dzieł w 2774 tomach²⁷.

Znacznie mniej wiadomo na temat zbiorów dominikańskich (Ordo Praedicatorum). Klasztor powołano w 1680 r., ufundowali go Krzysztof i Dorota Pokroszyńskich, zaś kościół pod wezwaniem Michała Archaniola wybudowano w 1760 r.²⁸. Dominikanie w 1647 r. wyłonili prowincję litewską (św. Anioła Stróża). Odnalezione do tej pory opisy ich zasobów bibliotecznych nie są zbyt imponujące²⁹. W 1819 r. w wizytacjach zapisano: „Biblioteka mizerna, ale w przyzwoitym miejscu ulokowane. Książ w różnej materii jest w ogóle 255”³⁰. W raporcie księdza Fausta Ciecierskiego wizytującego prowincję litewską OP mamy dokładniejszą analizę zawartości tych książek, były to więc przede wszystkim pozycje dotyczące kaznodziejstwa, teologii, filozofii oraz prawa kościelnego i świeckiego³¹. Bardzo zbliżone dane pochodzą z roku następnego – 1820 r., w klasztorze było 13 książek kościelnych, a w bibliotece zbiór koznodziejski, teologiczny i ascetyczny w 235 egzemplarzach³².

Przyrost biblioteki w następnych latach był niewielki, w 1828 r. wizytacje donoszą jedynie: „ksiąg kościelnych... ilość dostateczna”³³,

²⁶ Tamże, k. 21v–23.

²⁷ Zob. BUW F3–148, 137 k.+22 k. + 113 s. +72 k. [1.] *Catalogus Librorum Bibliothecae Conventus Słonimensis patrum Ordinis Minorum Observantium*.

²⁸ LPAH 694–1–3733 *Wizyty Kościołów Dycezyi Wileńskiej za rok 1828*, k. 38.

²⁹ J. K u r c z e w s k i, *Biskupstwo wileńskie...*; K. Z a w a d z k a, *Ze źródeł i stanu badań dotyczących dawnych klasztorów bibliotek dominikanów w polskich prowincjach*. „Nasza Przeszość” 1973, T. 39, s. 213–228; H.E. W y c z a w s k i, *Katalog Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie*. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1961, t. 3, s. 17–65; t. 4, s. 13–210; 1963, t. 5, 23–225 i t. 6 indeksy. Zob. M. P i d ł y p c z a k – M a j e r o w i c z, *Biblioteki i bibliotekarstwo...*, s. 149. Inkunabuły tej proveniencji. Zob. N. F e i g e l m a n a s, *Lietuvos inkunabulai...* poz. 269, 274.

³⁰ LPAH 694–1–3662 *Wizyty XX. Dominikanów za rok 1819*, k. 94v.

³¹ LPAH 694–1–3659 *Do Wileńskiego Rzymsko-katolickiego Duchownego Konsystorza od Prowincjała Litewskiej Prowincji Zakonu Dominikańskiego X. Fausta Ciecierskiego Raport 1819*, k. 65.

³² LPAH 694–14021 *Wizyta całego Funduszu Klasztoru XX. Dominikanów Słonimskich 1820*, k. 349, 358v.

³³ LPAH 694–1–3733 *Wizyty Kościołów Dycezyi Wileńskiej za rok 1828*, k. 38v.

a wizytacja z 1830 r.³⁴ powtarza dane sprzed dziesięciu lat cytowane już wyżej³⁵. Już w 1842 r. zresztą kres klasztorowi położyła konfiskata dóbr³⁶.

W 1650 r. do najstarszych fundacji monastycznych w Słonimiu dołączyli kanonicy regularni laterańscy (Canonici Regulares Lateranenses). Klasztor ufundował podkomorzy litewski Leon Kazimierz Sapieha³⁷. Po trzecim rozbiórze konwent ten należał do prowincji litewsko-ruskiej. Najstarszy odnaleziony opis słonimskiego kościoła Bożego Ciała i stanu majątkowego kanoników pochodzi z początku XVIII w. W sprawozdaniu powizytacyjnym, które w latach 1704–1706 przygotował Michał Akwilin Gorczyński³⁸ zamieszczono także opis biblioteki zawierającej 293 pozycje (316 tomów). Pod względem ilościowym wyróżniają się tutaj działy kaznodziejski, historyczny i ascetyczny, osobno wykazano manuskrypty i prohibita³⁹. O zainteresowaniu biblioteką klasztorną świadczy zachowana w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego księga wydatków klasztoru z lat 1767–1797⁴⁰ i 1801–1810⁴¹ (w której odnotowane są m.in. opłata miejscowego bibliopoli, wydatki na introligatora, zakupy książek do biblioteki, czy specjalne zamawianie autorów kaznodziejskich w Krakowie) oraz wzmianki w aktach kapituł

³⁴ AH Petersburg F 822–12–2982 *Registr wizyt generalnych Kościołów y Klasztorow Zakonników Dycezyi Wileńskiej w 1830 roku odbytych*, k. 20–37v.

³⁵ Tamże, k. 29, 36v–37.

³⁶ M. P i r o z y ń s k i, *Zakony męskie w Polsce*, Lublin 1937, s. 66.

³⁷ BUW F4 4399 (A58–A59). Barokowy kościół po kasacji klasztoru w 1843 r. przebudowano na cerkiew. Zob. A. D y c z k o w s k i: *Słomim...*, s. 21.

³⁸ Archiwum Bożego Ciała w Krakowie, rkp. [b. sygn.] *Summulae ex Actis Capituli Generalis in Canonia SS. Corporis Christi Casimiriae ad Crac[oviam] celebrati. Reformationis Conventuum*, s. 247–253.

³⁹ O bibliotece pisali F. R a d z i s z e w s k i, *Wiadomość...*; J.M. G i ż y c k i, *Spis szkół średnich na Litwie i Rusi zniszczonych przez rząd rosyjski*. W: *Polska w kulturze powszechnej*. Pod red. F. K o n e c z n e g o, Cz. 1. Kraków 1918, s. 413–419; Tenże: *Zniesione kościoły i klasztory rzymskokatolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX–tym w diecezji tuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej (gub. Wołyńskiej, kijowskiej i podolskiej)*. „Nova Polonia Sacra” 1928, t. 1, s. 1–312; H.D. W o j t y s k a, *Czytelnictwo i biblioteki u kanoników regularnych laterańskich kongregacji Bożego Ciała (XV–XVIII w.)* pod red. Z. J a k u b o w s k i e g o. Kraków 1975, s. 51–72. Zob. M. P i d ł y p c z a k – M a j e r o w i c z, *Biblioteki i bibliotekarstwo...*, s. 153. Autorka odnotowuje książki tej proveniencji w krakowskiej bibliotece PAN.

⁴⁰ BUW F4 (A–1772) *Regestra Expensarum Conventus Słonimensis CC RR LL A[nn]o 1767 d[ie] 28 Augusti de novo comparata*.

⁴¹ BUW F4 34331 (A–1771).

kongregacji litewsko-ruskiej, dotyczące przejmowania ksiąg po zmarłych księżach (1796 r.) i zakazu pod karą ekskomuniki wnoszenia ksiązek na zewnątrz (1800 r.)⁴². Opisowo o bibliotece konwentu w Słoniemiu wspominają też akta wizytacji dokonanej przez Firmina Szydłowskiego w 1782 roku⁴³. Od 1797 r. kanonicy opiekowali się szkołą powiatową, prowadzili też szkołę parafialną, mimo tego obowiązku obsada klasztoru nie była zbyt liczna⁴⁴. Oczywiście szkoły te gromadziły odrębne księgozbiory⁴⁵.

Według wizytacji z 1820 r. w bibliotece konwentu słonimskiego znajdowało się 243 pozycje z zakresu kaznodziejstwa polskiego i łacińskiego, literatury ascetycznej i klasycznej⁴⁶, stan taki potwierdzano jeszcze w 1826 r. Z tego samego czasu pochodzi też lakoniczna informacja, o tym, że w klasztorze ilość „ksiąg kościelnych” jest „dostateczna”⁴⁷. W latach trzydziestych księgozbiór powiększył się, w 1830 r. sięgał 400 pozycji⁴⁸, a w 1836 już 779 ksiązek⁴⁹. Rok 1845 r. przyniósł niestety kasatę tej placówki zakonu.

Spośród klasztorów żeńskich najstarszą fundacją był konwent bernardynek z 1645 r., założony przez Judyckich i Komarowskich, pisarzy powiatu wiłkomirskiego. Ich kościół (wybudowany w latach

⁴² BUW F 4 34331 (A-1771) Acta Conventus G[ene]ralis Canonicor[um] RR. LL. A[nn]o 1796 Diebus 11 m[en]sis Junii [...] in Canonia Słoniemensi celebrati, k. 114, 117v.

⁴³ Archiwum Jasnogórskie w Częstochowie, rkp. 253 Akta kapituł generalnych, s. 11, 17, 28, 32.

⁴⁴ W latach 1803–1805 siedem osób. Zob. AH Petersburg F 822–12–3758 Tabela wyjaśniająca Stan Kościoła Katedralnego Wileńskiego [...] na Rok 1803 Podana, k. 50v–51; AH Petersburg F 822–12–3762 Wiadomość o stanie diecezji Wileńskiej w Roku 1805, k. 43v–44.

⁴⁵ I. Pietrzkiwicz, *Księgozbiory konwentów i szkół kanoników regularnych laterańskich na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Nasza Przeszłość” t. 92: 1999, s. 485–497.

⁴⁶ BUW F4 35520 (A-2151) Wizyta Jeneralna Kościoła i Całego Funduszu Xięży Kanoników Regularnych Laterańskich Słonimskich Dekanatu Słonimskiego z R. 1820, k. 19v–20v. [Odnotowano też kolejne poświadczenie wizytacji z 22 lipca 1826 r.]

⁴⁷ LPAH 694–1–3733 Wizyty Kościołów Dyecezyi Wileńskiej za rok 1828, k. 36v.

⁴⁸ AH Petersburg F 822–12–2982 Registr wizyt generalnych Kościołów y Klasztorow Zakonników Dyecezyi Wilenskiej, w 1830 roku odbytych, k. 537–554.

⁴⁹ AH Petersburg F 822–12–3068 [Wizytacje klasztorów męskich, nr 11 CRL Słoniem], k. 91–93; [nr 12 kościół w Krzemienicy 1818 r.], k. 28 [Biblioteka 500 poz. lub więcej].

1664–1670) pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia NMP zachował się zresztą do dzisiaj i pełni obecnie funkcję parafialnego⁵⁰. Bernardynki sprowadzono tu z kościoła św. Michała w Wilnie. Pierwszą przełożoną klasztoru została Tekla Sapieżanaka. Początkowo klasztor znajdował się w dworze Wołłowiczowskim. Drewniany kościół zakonnice kupiły od bernardynów kiedy ci wybudowali murowany. Nowy powstał w latach 1664–1670⁵¹.

Informacje o księgozbiorze klasztornym mamy dopiero z 1820 r., co prawda: „Biblioteki ten klasztor nie ma, prócz niektórych ksiąg do Nabożeństwa służących” (14)⁵². Pełny wykaz tych ostatnich obejmuje 29 ksiązek – brewiarze łacińskie, martyrologium, żywoty, kazania Piotra Skargi, pisma Tomasza à Kempis⁵³. W późniejszej o osiem lat wizytacji stwierdzono, że w klasztorze: „na edukacji panien nie ma”⁵⁴, stad też zbiór ograniczał się tylko do tzw. ksiąg kościelnych, a jak napisano, tych w klasztorze ilość była „dostateczna”⁵⁵. W 1838 r. szczegółowy wykaz „ksiąg kościelnych i obrządkowych” obejmował 37 pozycji⁵⁶.

W 1669 r. z fundacji Anny Przeclawskiej, podstoliny słonimskiej, w mieście pojawiły się benedyktynki (Ordo Monialium Sancti Benedicti). Podobnie jak u bernardynek podstawowy księgozbiór klasztorny stanowiły książki wykorzystywane bezpośrednio przy odprawianiu nabożeństw, albo prywatnej modlitwy i medytacji. Najstarszy ze znanych wizytacyjny spis ksiąg klasztornych pochodzi z 1719 r. i obejmuje 70 pozycji. Są to książki przede wszystkim w języku polskim:

⁵⁰ W dwudziestoleciu międzywojennym służył niepokalankom. Zob. A. D y c z k o w s k i, *Słoniem...*, s. 20.

⁵¹ A. D y c z k o w s k i, *Słoniem...*, s. 20–21.

⁵² BUW F4–35361 (A-2110) Wizyta Całego Funduszu Kościoła i Klasztoru SS. Bernardynek Prowincji Litewskiej, Dyecezyi Wileńskiej Gubernij Grodzieńskiej w Mieście Słoniemie Powiecie i Dekanacie Słonimskim położonego za Rok 1820. Skutkiem Ukazu Wileńskiego Rzymsko-Katolickiego Konsystorza Oddziału Rządowego za N[ume]rem 3518 dnia 31 Julij Miesiąca danego sporządzona, k. 212v–213.

⁵³ LPAH 694–1–4021 Wizyta Całego Funduszu Kościoła i Klasztoru Słonimskiego Zakonu PP. Bernardynek 1820, k. 365v.

⁵⁴ LPAH 694–1–3664 Wypisy z wizyty Dekanatu Słonimskiego przez X. Chlewińskiego odprawionej, k. 22v.

⁵⁵ LPAH 694–1–3733 Wizyty Kościołów Dyecezyi Wileńskiej za rok 1828, k. 44b.

⁵⁶ AH Petersburg F 822–12–2983 Registr wizyt generalnych kociołów i klasztorow Panien Zakonnych Diecezji Wileńskie, 1830, k. 195.

reguła, żywot św. Benedykta, żywoty wszystkich świętych, literatura ascetyczna oraz oczywiście brewiarze. Wymieniono tu również 13 egzemplarzy ksiąg do „zazywania”, czyli indywidualnej modlitwy panien⁵⁷. Kolejna wizytacja z 1733 r. zamieszcza tylko wykaz ksiąg chórowych (antyfonarz, graduał, agenda i „Martyrologium Officium S. Benedicti”)⁵⁸. Dopiero w 1803 r. benedyktynki wybudowały odpowiedni konwent⁵⁹. W 1820 r. nadal „Ksiąg naukowych w Bibliotece żadnych autorów nie ma prócz Żywotów Świętych Pańskich i ksiąg do nabożeństwa”⁶⁰. Jeszcze w 1828 r. w konwencie mieszkało 14 panien, ich spowiednikami byli kanonicy regularni⁶¹. Ostatni znany zapis informuje, że w 1830 r. korzystały one z 12 ksiązek, miały mszały rzymskie i unickie, agendy oraz „Księgę Bractwa Serca Jezusowego”⁶².

Ostatnią omawianą tu fundacją są mariawitki (Congregatio Mariae Vitae)⁶³. Korzystały z drewnianej kaplicy i jak donoszą wizytacje w konwencie: „Biblioteki nie było i nie ma”⁶⁴, to dane z 1820 r. W 1828 r. stan ten utrzymał się, zresztą było tu zaledwie 5 zakonnic⁶⁵. Nadal nie miały kościoła, a modliły się z wydanego w 1806 r. przez jezuitów „Officium defunctorum”⁶⁶.

Słonim z czasem przestał być znaczącym ośrodkiem monastycznym. Choć po pierwszym rozbiórze Rosja nie podjęła akcji antyzakonnej wzorem innych zaborców, takie działania nastąpiły po Kon-

⁵⁷ LPAH 694-1-3975 Wizyta Kościoła y Klasztoru Wielebnych Panien Zakonu S. Benedykta Konwentu Słonimskiego 1719, k. 24-24v.

⁵⁸ LPAH 694-1-3399 Wizyta Kościoła i Klasztoru Panien Zakonu S. Benedykta Konwentu Słonimskiego 1733, k. 2.

⁵⁹ LPAH 649-1-3733 Wizyty Kościołów Dyecezyi Wileńskiej za rok 1828, k. 43b.

⁶⁰ LPAH 694-1-4021 Wizyty Dekanatu Słonimskiego za rok 1820, k. 386.

⁶¹ LPAH 694-1-3664 Wypisy z wizyty Dekanatu Słonimskiego przez X. Chlewińskiego odprawionej, k. 23.

⁶² AH Petersburg F 822-12-2983 Rejestr wizyt generalnych kościołów i klasztorów Panien zakonnych Diecezji Wileńskiej w 1830 r., k. 101-133. Księgi kościelne obrządkowe, k. 105. Por. też Sł 41 Inwentarz klasztoru P[anien] Benedyktynek Słonimskich, 1804, zob. W. K o l a k, J. M a r e c k i, S. R a d o Ń, Inwentarz archiwum benedyktynek w Staniątkach, Kraków 2003, s. 397.

⁶³ AH Petersburg F 822-12-2947 [Wizytacje klasztorów żeńskich, 1818], nr 126 bernardynki, nr 129 mariawitki.

⁶⁴ LPAH 694-1-4021 Wizyty Dekanatu Słonimskiego za rok 1820, k. 369v.

⁶⁵ LPAH 694-1-3664 Wypisy z wizyty Dekanatu Słonimskiego przez X. Chlewińskiego odprawionej, k. 23.

⁶⁶ LPAH 649-1-3733 Wizyty Kościołów Dyecezyi Wileńskiej za rok 1828, k. 42v.

gresie Wiedeńskim (dekret supresyjny z 1819 r. w Królestwie Polskim). W 1820 r. wydano z Imperium jezuitów, a w 1832 r. Mikołaj I wydał ukaz kasacyjny, którym zlikwidowano 196 klasztorów. Akcja nie objęła zakonów żeńskich, bazylianów, benedyktynek i bonifratrów, ale dalszymi jej etapami były kasaty zrealizowane w latach 1836-1860⁶⁷. Po 1863 r. nastąpiła likwidacja placówek, których przedstawiciele brali udział w powstaniu, ostatecznie w latach 1864-1867 w zachodnich guberniach Cesarstwa zamknięto 24 męskie i 23 żeńskie domy. Licząc od 1864 do 1900 r. skasowano 42 męskie i 34 żeńskie placówki⁶⁸. Życie zakonne w zaborze rosyjskim zostało tym samym zlikwidowane w przypadku klasztorów męskich w 98,8% a żeńskich w 93,9%⁶⁹.

Wymienione zakony pełniły w słonimskim środowisku bardzo istotną rolę. To one z racji prowadzenia działalności szkolnej i duszpasterskiej były lokalnymi ośrodkami kultury. Zacytowane przeze mnie inwentarze, rejestrujące większą lub też całkiem niewielką ilość ksiązek, są świadectwem nie tylko „obecności”, ale i wykorzystywania tej książki i zarazem współtworzenia kultury mieszkańców miasta.

Analiza zawartości treściowej bibliotek wskazuje na dość typowy charakter księgozbiorów, podporządkowanych przede wszystkim odpowiedniej duchowości i celom praktycznym. Dotyczy to zarówno klasztorów męskich, których zbiory są znacznie bogatsze po względem ilościowym, jak i żeńskich. W bibliotekach zakonów męskich działami szczególnie obficie reprezentowanymi są kaznodziejstwo, teologia, filozofia, ascetyka, a dopiero w dalszej kolejności historia, prawo kościelne i świeckie oraz klasycy. Tak ogromna ilość dzieł homiletycznych jest zasadna ze względu na praktykę duszpasterską. Gromadzono przede wszystkim autorów polskich: Ambrożego Nieszporowicza, Tomasza Młodzianowskiego, Franciszka Rychłowskiego, Fabiana Birkowskiego, Piotra Skargę, Szymona Starowolskiego, Jana Wolskiego, Wawrzyńca Rydzewskiego, Jacka Liberiusza, Pawła Kaczyńskiego czy Józefa Męcińskiego. Bezpośrednio w pracy duszpasterskiej wykorzystywano także podręczniki poprawnej wymowy i różnego rodzaju prace encyklopedyczne.

⁶⁷ P.P. G a c h, *Kasaty zakonów...*, s. 155-170.

⁶⁸ Tamże, s. 192.

⁶⁹ Tamże, s. 199. Obecnie w Słonimiu nowy klasztor założyli kapucyni, do miasta wrócili też obecne już przez II wojnę światową niepokalanki.

Uwagę poświęcaną studium Biblii widać w ilości różnych komentarzy. Wśród dzieł egzegetycznych wyróżniają się autorzy jezuitów. Bardzo często powtarzają się książki: Jeremiasza Drexela, Korneliusza a Lapide, Sebastiana Barradasa, Diego de Baeza i Ferdynanda Salazara. Z kazuistyki duszpastersko-moralnej zakonnicy gromadzili różnego rodzaju katechizmy i zbiory rubryk, a także podręcznikowe wydania książek teologicznych. Wszędzie bogatym działem jest zbiór z zakresu teologii moralnej, z takimi autorami jak: Marcin Bonacina, Herman Busenbaum czy Antoni Diana. Z zakresu teologii dogmatycznej i praktycznej korzystano z prac: Piotra Colleta, Józefa Monscheyna i Alberta Kreczmara, a z teologii ascetyczno-moralnej Franciszka Przyłęckiego. Wśród prac polemicznych często pojawia się nazwisko Roberta Bellarmina, a z polskich autorów Piotra Skargi, Marcina Śmigleckiego czy Marcina Kromera. Poważne grupy stanowią pisma Ojców Kościoła, książki z zakresu historiografii i filozofii, kościelnej i świeckiej literatury prawniczej literatury polemicznej. Obszerne, zwłaszcza w bibliotekach klasztorów żeńskich, są działy literatury mistycznej i ascetycznej z Tomaszem à Kempis, Ludwikiem de Ponte i Ignacym Loyolą.

Pod względem językowym przeważa oczywiście język polski, starsza część zbiorów to z kolei łacina. Księgozbiory w klasztorach żeńskich są zdecydowanie polskojęzyczne. Sporadycznie odnotowywane są książki w języku rosyjskim czy litewskim.

Badania zasobów bibliotek klasztornych, choć coraz częściej podejmowane, stanowią nadal problem otwarty. Dotyczy to zwłaszcza księgozbiorów z terenów wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Zasadniczym problemem badawczym jest ciągle niepełna baza źródłowa. Badania zawartości, roli w społeczności lokalnej, ale i losów takich bibliotek jak słonimskie wymagają przede wszystkim szeroko zakrojonych prac rejestracyjnych⁷⁰. Konieczna jest więc kontynuacja poszukiwań zwłaszcza w zbiorach – Wilna, Petersburga czy Mińska.

⁷⁰ M. Pi d ł y p c z a k – M a j e r o w i c z, *Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII w.* Wrocław 1996; U. P a s z k i e w i c z: *Rękopiśmienne inwentarze i katalogi z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1553–1939)*. Warszawa 1996; Taż: *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1510–1939)*. Warszawa 1998; Taż: *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku*. Supplement 1. Warszawa 2000.